

М. В. Бастун

ДОСЛІДЖЕННЯ АРАБСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ МЕТРИЧНОЇ СИСТЕМИ НА МАТЕРІАЛІ ДОІСЛАМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

У сучасному мовознавстві проблеми теорії віршування, дослідження з ритміки та просодії поетичних творів посідають значне місце. Питання побудови вірша, система поетичних розмірів та їхнє функціональне значення привертала увагу філологів вже на ранніх етапах розвитку лінгвістичної традиції, як європейської (Аристотель), так і арабської (аль-Халілі ібн Ахмад).

У зв'язку з тим, що існування детально розробленої, теоретично обґрунтованої та підкріпленої авторитетом видатних філологів теорії віршування справляло суттєвий вплив на подальший розвиток поезії, кожен поетичну традицію умовно можна поділити на два періоди: до виникнення такої теорії та після. З огляду на це особливий інтерес викликає перший період, коли система віршування розвивалася спонтанно, без впливу з боку граматичної традиції. Для арабської поезії таким періодом була передусім доісламська епоха (Джагілія) – V–VII ст. Епоху Омеядів (VII–VIII ст.) можна вважати перехідним періодом, коли поезія, наслідуючи в основному риси доісламської епохи, вже почала підпадати під вплив писемної літератури та філологічної традиції, хоча система аруду ще не була створена. Тому темою цієї статті став розгляд арабської поезії епохи Джагілії в контексті системи аруду.

Історикам арабської літератури відомі імена понад сотні доісламських поетів кінця V – середини VII ст. [Фролов 1991, 35]. Творчість деяких із них добре представлена в антологіях та поетичних диванах (збірках творів одного автора або племені), складених філологами VIII–IX ст., імена інших лише згадуються у працях пізніших авторів.

Існує значна наукова література (вітчизняна, західноєвропейська та арабська), присвячена історико-літературним дослідженням арабської доісламської поезії, а також різних аспектів системи аруду.

Серед дослідників, котрі присвячували свої праці вивченню давньоарабської поезії, слід передусім назвати Косена де Персе-

валя, Т. Ньольдеке, В. Р. Розена, Г. Е. Грюнебаума, В. Фішера, С. Стеткевич, Дж. Монроу, А. А. Долініну, Т. Хусейна та ін. Цінна інформація про давньоарабську поезію міститься також у загальних працях з історії арабської літератури таких авторів, як І. М. Фільштинський, Р. Бляшер, К. Брокельман, І. Ю. Крачковський, А. Ю. Кримський та ін.

Однією з перших європейських праць, в яких розглядалася система арабської метрики, була “Арабська грамати́ка” А. Сільвестра де Сасі. Пізніше над цією проблематикою працювали, передусім, такі автори, як Г. В. Фрейтаг, Г. Евальд, В. Розен, І. Гольдциер, Д. Г. Гінцбург, М. Хартман, Г. Вайль, І. Ю. Крачковський, М. В. Юшманов, А. А. Санчес, А. А. Долініна, Д. В. Фролов, Дж. Мейлінг, К. Гольстон, Т. Ріад та ін.

Наукових праць, спеціально присвячених вивченню відповідності між доісламською поезією і принципами аруду, наскільки нам відомо, немає.

Ця стаття присвячена передусім постановці проблеми і окресленню кола питань, пов'язаних з її вивченням. *Метою* нашого дослідження є з'ясування питання відповідності відомих нам доісламських арабських віршів системі аруду, створення та розробка якої припала приблизно на той самий час, коли здійснювалося збирання та кодифікація доісламських поетичних текстів (VIII–IX ст.). *Завдання* дослідження полягають у тому, щоб, по-перше, здійснити загальний огляд арабської поезії епохи Джагілії у тому вигляді, у якому вона дійшла до нас; по-друге, розглянути питання автентичності доісламської арабської поезії та можливість її адекватного метричного аналізу; по-третє, здійснити огляд основних понять аруду (метричної системи арабського віршування), його базових категорій у розумінні середньовічних арабських творців цієї системи і сучасних європейських дослідників.

Дослідження означеної теми має базуватися на кількох групах джерел: по-перше, це корпус доступних текстів віршів доісламських поетів; по-друге, доступні нам трактати видатних середньовічних арабських вчених з аруду; по-третє – сучасні наукові праці з питань аруду, ширше – арабської метрики і просодії (класичної і сучасної).

Доісламська арабська поезія – унікальне явище у світовій культурі, котре наклало значний відбиток на усю подальшу арабську

поезію і, великою мірою, на арабську культуру в цілому, як середньовічну, так і сучасну. Відомо, що середньовічні арабські поети високо цінували мистецтво доісламських поетів, а також канонізували розроблені ними форми та прийоми поетичної творчості й усіляко намагалися наслідувати їх [Фильштинский 1985, 35]. Традиції, закладені доісламськими поетами, живуть в арабській літературі та культурі і в наші часи, як у змістовному плані (система художніх образів, система цінностей, “арабський дух”), так і у плані форми вираження (передусім – система віршових розмірів, основи якої були закладені ще доісламськими поетами і, ширше, особливості поетичного мовлення).

Епоха Джагілії за своїми рамками, в цілому, збігається з доісламською добою історії арабів. За семантикою це слово означає епоху невігластва, язичництва [Djahiliya 1991]. Коли саме виникло поетичне мистецтво давніх арабів, достеменно невідомо. Згідно з переказом, перші арабські вірші розміром раджаз склав легендарний предок північноаравійських арабів Ма‘ад ібн ‘Аднан, коли, впавши з коня і зламавши руку, сказав: “*yadī yadī yadī yadī*” (“Рука моя, рука моя, рука моя, рука моя”) [Фролов 1991, 95]. З історичних джерел маємо повідомлення грецького історика Созомена про те, що араби співали пісні (оди), відзначаючи перемогу над римським імператором Валентом (між 364 і 378 рр.) [Arazi 1997, 450]; знайдене Г. Е. фон Грюнебаумом свідчення монаха Ніла про гімни, котрі виконували араби під час наскоку на синайський монастир 410 р. [Фролов 1991, 69], а також повідомлення візантійця Зосими про бойові пісні, котрі співали араби під час бою з християнами близько 440 р. [Фролов 1991, 69]. Реально історія арабського вірша, доступна для дослідників, розпочинається з межі V–VI ст., оскільки далі історична пам’ять арабів-мусульман, котрі записували ці вірші у VIII–IX ст., не сягала, а інших вірогідних джерел ми не маємо. Верхньою межею цього періоду є приблизно середина VII ст.

З усього різноманіття форм класичної арабської поезії епоха Джагілії знала лише дві – касида (поема у 50–100 рядків) і кит‘а – невеликий вірш, котрий являв собою самостійний твір або ж був частиною більшої поеми.

Форма кит‘а використовувалася передусім у таких жанрах, як хіджа (висміювання) і ріса (оплакування). Обидва жанри мали

архаїчний характер і були пов'язані з ритуальними практиками: хіджа – заклинання, покликані завдати шкоду ворожому племені та забезпечити перемогу одноплемінникам; ріса – плач по небіжчику, котрий мав затримати його душу на цьому світі. Хоча і ріса, і хіджа відділилися від ритуальних практик і стали жанрами поетичної творчості, вони зберегли багато архаїчних рис, відрізнялися емоційністю та експресією.

Більш складною у композиційному відношенні формою давньоарабської поезії була касида. Її структура склалася в результаті тривалої еволюції, перебіг якої нам невідомий. Вважається, що композиційно касида складається з чотирьох елементів: насіб (ліричний вступ); васф (“опис”, здебільшого пейзажна лірика); фахр (самовихваляння) і мадх (панегірик). Така композиційна рамка стала нормативною для поетів наступних епох, вважалася канонічною та ідеальною. Слід відзначити, що, як і будь-яка ідеальна модель, касида у чистому вигляді існувала лише у свідомості теоретиків, і кожен поет дозволяв собі відступи від схеми, переставляючи частини касиди або взагалі випускаючи деякі з них [Фильштинский 1985, 58]. Також варто відмітити, що ряд авторів вказують на ритуальний характер доісламської касиди. На думку М. М. Бадаві, вона була не стільки поемою, скільки елементом ритуального дійства, метою якого було справити враження на плем'я, підкріпити його спільні цінності і посилити його перед лицем смерті у ворожому світі [Фильштинский 1985, 61]. Американська дослідниця С. Стеткевич також вказує на ймовірний зв'язок між класичною касидою та давніми племінними ритуалами, зокрема ритуалом ініціації [Stetkevych 1993].

Головні принципи арабського віршування виробилися саме у доісламський період, причому, очевидно, спочатку з'явилася римована проза – садж', яка потім розвинулася у арудні форми поезії з використанням усталеного репертуару поетичних розмірів [Фролов 1991]. Під терміном “аруд” середньовічні араби розуміли науку про критерії розпізнання поетичних розмірів і правила розрізнення правильних розмірів від неправильних. Іноді цей термін розуміли більш широко – як науку про арабське віршування, включаючи сюди також вчення про риму. Існує кілька версій щодо етимології терміна “аруд”; найбільш вірогідною вважається думка Е. В. Лейна, котрий зближує первісне значення

слова “аруд” – опорний кіл посередині бедуїнського шатра – з тим сенсом, котрого воно набуло у метриці – остання стопа першого піввірша першого рядка, яка визначає і метричну структуру, і риму усього вірша [Фильштинский 1985, 51–52].

Авторство системи аруду належить басрійському філологу VIII ст. аль-Халілу ібн Ахмаду аль-Фарагіді (помер біля 790 р.); його ідеї були розвинуті рядом арабських середньовічних філологів, котрі написали трактати з аруду (найвідоміші з них – Ібн Джинні, ат-Тібрізі та ін.). Суть вчення аруду полягає в наступному. Арабська метрична система складається з 16 розмірів, котрі об’єднуються у 5 груп – “кіл”. Основою просодичного аналізу є харф – оголошена або неоголошена літера. Кожен рядок представляється аль-Халілом як “намет” (бейт), котрий має два скоси – піввірша. Останні, у свою чергу, складаються зі стоп, а кожна стопа – зі сполучень оголошених або неоголошених харфів – “кілочків” та “зав’язок”. Зав’язка легка складається з одного оголошеного харфа й одного неоголошеного (напр., *qad*); зав’язка важка – з двох оголошених харфів (напр., *laka*). Кілочок також може бути “прив’язаний” – два оголошених харфи й один неоголошений (напр., *laqad*) або “відв’язаний” – оголошений харф, неоголошений і знову оголошений (напр., *waqta*).

З кілочків та зав’язок складаються стопи, для позначення яких користуються умовними словами, похідними від дієслова *fa’ala*, наприклад: *fa’ūlun* (= прив’язаний кілочок + легка зав’язка) [Юшманов 1985; Долініна 1983]. Система аруду виділяє 8 ідеальних стоп [Weil 1986]: із 5 приголосних – *fa’ūlun*, *fā’ilun*; із 6 або 7 приголосних – *mafā’ilun*, *mustaf’ilun*, *fā’ilātun*, *mufā’alatun*, *mutafā’ilun*, *maf’ūlātu*. Кожна стопа може мати кілька взаємозамінних варіантів. Комбінації з 2, 3 або 4 стоп утворюють 16 розмірів (тавіл; басіт; вафір; каміл; раджаз; сарі’; мунсаріх; хафіф; мутакаріб; мадід; хазадж; рамаль; мударі’; муктадаб; муджтасс; мутадарік). Останні аль-Халіл згрупував у 5 нерівних за кількістю груп – кіл. У межах кожної з цих груп кількість та послідовність кілочків і зав’язок однакова; почавши читати формулу, записану у вигляді кільця, в іншому місці, отримуємо інший розмір того ж кола [Weil 1986]. Розміри різних кіл розташовані один під одним таким чином, що кілочки різних кіл знаходяться один під одним, завдяки чому можливо недвозначно розбити стопу на

кілочки та зав'язки [Долинина 1983]. Крім того, основні розміри можуть мати варіанти, або “відхилення” – зіхафи, котрі також детально систематизуються й класифікуються у класичних трактатах з аруду.

Таким чином, побудована теоретична модель, яка об'єднує просодичні елементи усіх рівнів, причому кожен елемент має у цій системі своє чітке ієрархічне та визначене контекстом положення. Це цілком відповідає настановам, на базі яких створювалася арабська лінгвістична традиція [Рыбалкин 2003].

Всі відомі нам давньоарабські вірші чітко розподіляються за основними розмірами, виділеними аль-Халілом (слід зазначити, що деякі розміри були у давній поезії практично неживаними, наприклад мударі', муджтасс, муктадаб). Зокрема, вже ранні дослідники давньоарабської метрики (Г. В. Фрейтаг, Д. Г. Гінцбург) відзначали обмеженість метричного репертуару поезії доісламського періоду порівняно з пізнішими епохами [Фролов 1991, 12]. Так, у давньоарабській поезії практично використовувались 7 розмірів: тавіль, басіт, каміль, рамаль, хафіф, мутакаріб, вафір [Фильштинский 1985, 53]. Проте, як зазначає Д. В. Фролов, «...навіть не була поставлена проблема правомірності перенесення метричних схем, створених Халілом... у кінці VIII ст., на віршову реальність VI–VII ст., або взагалі про наявність у вірші “правильної” метричної схеми стосовно до раннього етапу» [Фролов 1991, 12]. Зокрема, у праці Д. В. Фролова наводиться детальний статистичний аналіз вживання розмірів у доісламській поезії (за різними авторами, і навіть за різними племенами). Проте слід зазначити, що 16 розмірів Халіла (*buhūr*) являють собою лише базові форми (*ašl*). Щодо конкретних різновидів (*awzān aš-ši'r*), котрі є похідними формами (*furū'*), то налічується 67 ритмічних варіантів, враховуючи лише зміни у кінцевій стопі піввірша (дарб та аруд); загальна кількість можливих зіхафів (варіацій) є набагато більшою [Weil 1986, 672]. Кількісний аналіз застосування цих різновидів у доісламській поезії не здійснювався, проте дослідження кількісного співвідношення базових і похідних форм, можливо, допомогло б пролити світло на питання співвідношення між системою аруду і доісламською поезією.

У науковій літературі, присвяченій класичній арабській метриці, порушується низка дискусійних питань. Одне з них – яку

метричну одиницю слід обрати в якості базової одиниці для аналізу. Арабські класичні філологи, слідом за аль-Халілом, в якості мінімальних одиниць розглядали харф, сабаб (зав'язку) і ватід (кілочок), причому реально в якості одиниць аналізу використовувались сабаби й ватіди (кожний у двох різновидах: зав'язка легка, зав'язка важка, кілочок прив'язаний, кілочок відв'язаний). А. А. Долініна користується при аналізі традиційною для європейської класичної поезії системою коротких і довгих складів, що дозволяє зіставити арабську систему віршування з європейськими [Долинина 1983]. Такого ж методу дотримується й Г. Вайль [Weil 1986]. Д. В. Фролов за основу метричного аналізу бере просодично неподільні групи харфів, котрі не припускають паузи всередині себе (від 2 до 7 харфів, що відповідає максимально можливій довжині слова в арабській мові) [Фролов 1991]. Сучасні автори, котрі намагаються застосувати в метричному аналізі арабських віршів генеративний підхід, відштовхуючись від системи аль-Халіла, виділяють такі ієрархічні рівні, як рядок, піврядок, стопа, кілочок, зав'язка (Дж. Мейлінг), слабкі та сильні долі (А. Прінс), або ж альтернативні мінімальні одиниці просодичного аналізу: Н (двоморні односкладові), L (одноморні односкладові), LL (двоморні двоскладові) і т. д. (К. Голстон, Т. Ріад) [Scott 2009].

Важливим є також питання щодо наявності наголосу в класичній арабській мові і, відповідно, його ролі у метричній структурі арабського вірша. Існують різні уявлення про ритмічну природу арабського вірша – її розглядають як квантитативну, акцентну, акцентно-квантитативну. Кожен із цих поглядів має своїх прибічників.

Д. Г. Гінцбург, виходячи з теорії С. Гюйяра, стверджує зв'язок між арабською класичною поезією та музичною традицією арабів, і відтак виводить закони віршування із законів музичного ритму. При цьому основою віршового ритму він вважає наголос (ictus), який є, на його думку, одним із головних факторів мовлення [Гинцбург 1893, 96]. Застосовуючи для позначення кількості звучання елементів вірша нотний запис, він позначає наголошені склади за допомогою нот із довготою, більшою у півтора рази, ніж для ненаголошених складів такої ж якості [Гинцбург 1893]; тобто, на його думку, наголос є центральним елементом структури класичного арабського вірша.

Для А. А. Долініної існування в арабському вірші ритмічного наголосу, ікту, не викликає сумніву. На її думку, саме важливістю ікту пояснюється розташування в зовнішніх колах аль-Халіла саме тих розмірів, у яких членування стопи на кілочки та зав'язки є недвозначним, і відповідно недвозначно визначається сильна доля стопи та її ритмічний наголос. Ті розміри, для яких можливі кілька варіантів членування стопи, розміщуються у внутрішніх колах, і сильна доля стопи та наголос недвозначно визначаються відповідно до розмірів зовнішніх кіл [Долинина 1984, 17].

Г. Вайль також дотримується думки, що ритмічний наголос відігравав значну роль в арабському вірші, і навіть вважає, що головною метою аль-Халіла при створенні системи кіл було саме зафіксувати місце ритмічного наголосу, оскільки інших засобів для цього не було [Weil 1986, 674].

І. М. Фільштинський характеризує класичну арабську просодію як квантитативно-ударну, в якій словесний наголос є нестабільним, може падати і на довгі, і на короткі склади і не обов'язково збігається з метричними акцентами. Відповідно, схема розміру може містити нейтральні склади, котрі не несуть наголосу, не беруть участь у створенні основного ритму і є нестабільними у відношенні довготи, тобто можуть бути або довгими, або короткими. Їхня функція полягає у тому, що вони додають у вірш ритмічні варіації, котрі прикрашають його [Фильштинский 1985, 52–53]. Тобто, питання наявності словесного наголосу у класичному арабському вірші є дуже важливим з огляду на проблему ритмічної варіативності вірша відносно базових моделей.

Д. В. Фролов, аналізуючи погляди різних дослідників, доходить висновку, що наголосу в класичній арабській мові не було, і відтак він не міг відігравати ролі у метриці. Сильним аргументом на користь цієї думки є той факт, що жоден з арабських класичних філологів не згадує про існування наголосу, і відповідний термін в арабській лінгвістичній традиції відсутній [Фролов 1991].

Ще одним дискусійним питанням, важливим у контексті нашої статті, є проблема автентичності віршів доісламських арабських поетів. У ході дискусій, що точилися навколо цього питання у ХІХ–ХХ ст., частина дослідників (В. Альвардт, Т. Хусейн, Д. С. Марголіус та ін.) заперечували достовірність усієї доісламської поезії, тоді як інші (Е. Брейнліх, І. Ю. Крачковський,

Дж. Монроу, Р. Бляшер та ін.) схилялися до визнання її автентичності, хоча й із деякими застереженнями. Як наслідок, переваги набула думка, згідно з якою давньоарабська поезія в цілому є автентичною, тобто тексти, які ми маємо сьогодні, дійсно сходять, у більшості своїй, до тих авторів, яким їх приписує традиція, проте у формі, дещо зміненій при усному передаванні та подальшому записуванні [Долинина 1983; Фильштинский 1985; Петрова 2011 та ін.]. Головні аргументи, котрі висуваються на користь автентичності доісламської поезії: довіра до цих текстів середньовічних арабських філологів, котрі за часом і психологічно знаходилися набагато ближче до давніх арабів, ніж сучасні дослідники; наявність у ній багатьох слідів старовинного родового устрою, родинних і шлюбних стосунків та інших реалій життя епохи Джагілії, котрі навряд чи могли бути вигадані фальсифікаторами, яким довелося б для цього створити цілий вигаданий світ [Фильштинский 1985, 39–40].

У контексті дослідження метричних особливостей доісламської поезії важливими є результати експериментального дослідження, проведеного Дж. Монроу. Дослідивши за допомогою статистичного методу частотність використання в усній поезії повторюваних формул, він визначив, що доісламські поети використовували такі формули утричі частіше за пізніших авторів. Це дозволило йому зробити висновок, що твори, котрі приписуються традицією поетам епохи Джагілії, не могли бути підроблені освіченими поетами та філологами ісламської епохи, оскільки останні не змогли б досягти властивої доісламським поетам майстерності у формульному вираженні своїх ідей. Вони мали б неодмінно порушувати звуковий стрій віршів заради їхньої більшої виразності. Загальний висновок дослідника такий, що доісламську поезію слід вважати автентичною, проте ті поетичні тексти, що дійшли до нас – це не точний запис віршів, сказаних колись стародавніми поетами, а більш чи менш близька версія, перекручена внаслідок помилок равіїв-передавачів [Фильштинский 1985, 41].

Питання автентичності давньоарабських віршів та достовірності їхнього передавання є надзвичайно важливим для розгляду доісламської поезії у світлі системи аруду. Адже навіть незначні зміни, внесені до вірша при усному передаванні або записуванні,

можуть повністю змінити його метричну структуру. Слід врахувати також імовірність того, що збирачі віршів – здебільшого освічені філологи – могли підганяти (несвідомо або свідомо) метричну структуру віршів під добре їм відому систему аруду. Як зазначає І. М. Фільштинський, талановиті равії, котрі мали чудове почуття стилю, очевидно, могли припускатись певних викривлень при передаванні віршів, при цьому обов'язково зберігаючи риму і поетичний розмір [Фильштинский 1985, 38]. У такому разі, навіть у випадку текстуального незбігу відомих нам версій доісламських віршів з оригінальними варіантами, їхня метрична структура є автентичною або дуже близька до неї.

З огляду на це, важливо знати, які вірші якими філологами збиралися, записувалися й переписувалися, в яку епоху це відбувалося (до створення системи аруду аль-Халілом або після), до яких філологічних шкіл і напрямків ці вчені належали, у яких рукописах ці тексти до нас дійшли. Від цього може залежати ймовірність факту підгонки зібраного ними матеріалу під теоретичні схеми. Наскільки нам відомо, це питання у науковій літературі висвітлено досить мало і потребує додаткового розгляду та узагальнення.

Отже, можна зробити такі *висновки*. По-перше, хоча процеси зародження та еволюції доісламської поезії нам невідомі, у донесених до нас традицією текстах вона постає як чітко визначене щодо хронологічних рамок, авторів, жанрів та форм, метричного репертуару явище. По-друге, вірші епохи Джагілії створювались головним чином у межах класичних розмірів, описаних системою аруду. Оскільки різними дослідниками пропонуються різні підходи до метричного аналізу арабських віршів, по-різному може оцінюватись, в залежності від обраних одиниць аналізу, конкретна реалізація принципів аруду в межах його ідеальної моделі. По-третє, хоча неможливо стверджувати, що доступні нам тексти являють собою точний запис віршів, сказаних поетами епохи Джагілії, проте є підстави вважати, що викривлення метричної структури віршів при передаванні були мінімальними, завдяки чому достовірний метричний аналіз доісламської арабської поезії у світлі системи аруду є можливим.

У той же час нерозв'язаним залишається ряд питань, додатково світло на які може пролити розгляд давньоарабської поезії у

світлі системи аруду. За нашим припущенням, чим більшою буде міра невідповідності відомих нам текстів доісламських віршів теоретичним моделям, тим більше підстав вважати їх автентичними і незалежними від пізнішої арабської лінгвістичної традиції. Цього можна досягти за допомогою аналізу співвідношення представленості у цих віршах базових метричних моделей ('*aʃl*') та похідних (*furū'*). Для вирішення цього питання необхідно також глибше дослідити тему текстуальної відповідності тих версій давньоарабських віршів, які ми маємо у своєму розпорядженні, тим реальним віршам, котрі склалися давніми поетами. Крім того, завдання дослідження викликають необхідність більш детального розгляду підходів до метричного аналізу доісламських віршів, котрі застосовувалися представниками арабської лінгвістичної традиції, у зіставленні з методами та підходами, виробленими сучасною наукою.

ЛІТЕРАТУРА

Гинцбург Д. Г. Основы арабского стихосложения // **Записки Восточного отделения Российского археологического общества**. Т. 7. Санкт-Петербург, 1893; Т. 9. Санкт-Петербург, 1896; Т. 10. Санкт-Петербург, 1897.

Долинина А. А. Предисловие // **Аравийская старина. Из древней арабской поэзии и прозы** / Перевод с арабского. Москва, 1983.

Петрова Л. А. **История арабской литературы (VI–XVIII вв.)**. Конспекты лекций / Киевский национальный лингвистический университет. Киев, 2011.

Рыбалкин В. С. **Классическое арабское языкознание**. Киев, 2003.

Фильштинский И. М. **История арабской литературы: V – начало X века**. Москва, 1985.

Фролов Д. В. **Классический арабский стих. История и теория аруда**. Москва, 1991.

Юшманов Н. В. **Грамматика литературного арабского языка**. Москва, 1985.

Arazi A. Shi'r // **The Encyclopaedia of Islam**. New Edition. Vol. IX. Leiden, 1997.

Djahiliyya // **The Encyclopaedia of Islam**. New Edition. Vol. II. Leiden, 1991.

Scott H. Pegs, Cords, and Ghuls: Meter of Classical Arabic Poetry / Haverford College, Department of Linguistics, Swarthmore College. Fall 2009. – <http://www.swarthmore.edu/SocSci/Linguistics/xling131-2010.html>

Stetkevych S. P. The Mute Immortals Speak. Pre-Islamic Poetry and Poetics of Ritual. Ithaca, London, 1993.

Weil G. Arud // The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. I. Leiden, 1986.